

Autumn and Winter 2025, 2 (4), 165-180.

The Prophet's strategies for unifying the Islamic community

Pari Malekipour¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Education, Lorestan University, KHORAMABAD, IRAN.
Email: p.maleki123@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research	The Holy Quran considers the formation of a community free from differences necessary for the realization of the global government of the era of revelation, and in many verses the principle of "difference" in religion has been condemned; but differences in nature, customs, beliefs, and practices have an innate origin. On the other hand, the Prophet considered the unity of the community as the highest interest based on the Quran. Therefore, the present article introduces the strategies of the Prophet for unification in the Islamic society using a descriptive-analytical method and library data collection. The research community is the Holy Quran and the statistical sample is 43 verses related to unity. The findings of the research, citing 43 verses of the Quran on unity, including 11 verses on the necessity of creating a single nation in the Quran, 9 verses on the effects of unity in society, 10 verses on the theoretical strategies of the Prophet on unity, which include attention to the Kaaba, the ideal of monotheism, the miracle of the Quran, and 13 verses on the practical strategies of the Prophet, including the constitution of Medina, negation of ethnic and racial discrimination, creation of social belonging, Arab prejudice, reform of the nature of the introvert, exploitation of the bravery and fearlessness of the Arabs, exploitation of the hospitality of the Arabs, attention to the disadvantaged, and the tolerance and tolerance of the Prophet, show that the Prophet's maximum use of practical strategies of unity indicates the greater impact of this group of strategies in the propagation and spread of Islam.
Article history: Received: 31 May 2025 Accepted: 7 August 2025 Published online: 6 March 2026	
Keywords: Unitarianism, Strategy, Prophet, Islamic Society, Prophetic Life.	

Cite this article: Malekipour, Pari, Second. (2025). The Prophet's strategies for unifying the Islamic community. *New Researches in the Studies of the History of Islam and Iran*, 2 (4), 165-180.

© The Author(s).

Publisher: Lorestan University.

DOI: <http://doi.org/10.22034/nriihs.2026.2082194.1073>

سال دوم، شماره دوم (پیاپی ۴)، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، ۱۶۵-۱۸۰.

راهبردهای اتحاد بخشی پیامبر (ص) در جامعه اسلامی

پری ملکی پور^۱

۱. استادیار گروه معارف، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران. رایانامه: p.maleki123@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰</p> <p>پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۵/۱۶</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۱۵</p> <p>کلیدواژه‌ها: وحدت‌گرایی، راهبرد، پیامبر (ص)، جامعه اسلامی، سیره نبوی.</p>	<p>قرآن کریم تشکیل امت به دور از اختلاف را برای تحقق حکومت جهانی عصر ظهور لازم دانسته و در آیات بسیاری اصل «اختلاف» در دین مذمت شده است؛ اما اختلاف در طبایع، آداب، عقاید و اعمال منشا فطری داشته است. از سوی دیگر پیامبر (ص) براساس قرآن، وحدت امت را به عنوان بالاترین مصلحت تلقی کرده است. بنابراین مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و گردآوری کتابخانه‌ای داده‌ها به معرفی راهبردهای اتحادبخشی پیامبر (ص) در جامعه اسلامی می‌پردازد. جامعه پژوهش قرآن کریم و نمونه آماری ۴۳ آیه مربوط به وحدت است. یافته‌های پژوهش با استناد به ۴۳ آیه قرآن در باب وحدت شامل ۱۱ آیه در مورد ضرورت ایجاد امت واحده در قرآن، ۹ آیه در مورد آثار وحدت در جامعه، ۱۰ آیه در مورد راهبردهای نظری پیامبر (ص) در باب وحدت که شامل توجه به خانه کعبه، آرمان یکتاپرستی، معجزه بودن قرآن و ۱۳ آیه در باب راهبردهای عملی پیامبر (ص) شامل قانون اساسی مدینه، نفی تبعیض قومی و نژادی، ایجاد تعلق اجتماعی، تعصب اعراب، اصلاح ذات‌البین، بهره‌برداری از دلاوری و بی‌باکی اعراب، بهره‌برداری از میهمان‌نوازی اعراب، توجه به محرومین و تحمل و مدارای پیامبر (ص) می‌باشد نشان می‌دهد که استفاده حداکثری پیامبر (ص) از راهبردهای عملی وحدت‌گرایی، گویای تأثیر بیشتر این دسته از راهبردها در تبلیغ و گسترش دین اسلام بوده است.</p>

استناد: ملکی پور، پری (۱۴۰۴). راهبردهای اتحادبخشی پیامبر (ص) در جامعه اسلامی. پژوهش‌های نوین در مطالعات تاریخ اسلام و ایران، سال دوم، شماره ۲ (۴)، ۱۶۵-۱۸۰.

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

۱. مقدمه

انسان‌ها برای بقای حیات جمعی و همچنین برای برخورداری از یک زندگی مطلوب، چاره‌ای جز پذیرش وحدت ندارند (جمشیدی، ۱۳۸۴: ۵۲). از سوی دیگر با توجه به اهمیت موضوع، طرح وحدت و انسجام اسلامی، از اصول مهم مورد تأکید قرآن و پیامبر (ص) است. در جوامع امروزی که تحت فشار استکبار جهانی قرار دارند، موفقیت مسلمانان به همبستگی و وحدت اسلامی بستگی دارد. با مراجعه به قرآن کریم می‌توان انحراف فکری، اعتقادی و عملی مسلمانان را که به وسیله بیگانگان یا به دلیل جهل خود مسلمانان در طول تاریخ ایجاد شده است، تشخیص داد و راه درست را شناسایی کرد. بنابراین، درمان همه دردها و اصلاح همه مفاسد و رسیدن به سعادت باید از قرآن طلب شود (شریعتی، ۱۳۵۲: ۲۹۴). وحدت زمینه‌ساز بر پا نمودن دین خداوند در سایه تحقق آرمان متعالی تشکیل امت واحد خواهد شد و این امر، مستلزم پرهیز از تفرقه و اختلاف است. قرآن، تشکیل امت واحد را یک برنامه وسیع، برای تحقق حکومت جهان عصر ظهور می‌داند. گواه این مدعا ۴۳ آیه از آیات قرآن است که مسلمانان بلکه همه مردم را به گردآمدن بر محور حقیقت و ترک جدال و تفرقه دعوت می‌کند. واژه امت و مشتقات، ۶۵ بار در قرآن آمده است که ۵۲ مورد آن به صورت مفرد (امت) و ۱۳ مورد به صورت جمع (امم) است. همچنین اصطلاح «امت واحده» در ۶ آیه از آیات قرآن آمده است و این خود بیان گر اهمیت و تأکید خداوند متعال بر تشکیل امت واحد به عنوان هدف متعالی دین و حکومت اسلامی وعده داده شده در قرآن می‌باشد. لذا پیامبر (ص) در مرحله نخست تلاش می‌کند تا با به کارگیری راهبردهای متعدد نظری و عملی، وحدت اسلامی را در جامعه محقق سازد. با توجه به اینکه سیره پیامبر (ص) برگرفته از قرآن است، همچنین نقش رسول الله (ص) به عنوان

پیامبر خدا، واکاوی سیره ایشان را برای مسلمانان حائز اهمیت می‌نماید.

هدف این پژوهش آن است که با بررسی آیات قرآن به دید کاملی از پدیده وحدت در سیره نبوی و راهبردهای نظری و عملی پیامبر (ص) دست یابد و ضمن نهادینه‌سازی این موارد راهبردی به شکل صحیح در جامعه، باعث ایجاد جامعه اسلامی مطلوب شده و به این سؤالات پاسخ گوید:

- پیامبر (ص) از چه راهبردهایی برای ایجاد وحدت اسلامی در جامعه استفاده کرده‌است؟

- راهبردهای نظری و عملی به کار گرفته‌شده توسط پیامبر (ص) در باب وحدت‌گرایی کدامند؟

این پژوهش با کنکاش آیات مرتبط با وحدت در قرآن به روش اقتباس محتوایی با تأکید بر معنای آیات به دنبال یافتن پاسخ این سؤالات خواهد بود. در این راستا ابتدا مفاهیم وحدت و جامعه اسلامی بیان شده، سپس با مطالعه معنای کل آیات مربوط به وحدت، تعداد ۴۳ آیه که به طور ویژه به بحث مقاله اشاره داشتند احصا شده، سپس به ذکر راهبردهای اتحادبخشی پیامبر (ص) در جامعه اسلامی با استناد به ۲۳ آیه قرآن می‌پردازد. هدف پژوهش حاضر نمایان کردن اهمیت مسئله وحدت و راهبردهای دستیابی به آن در سیره پیامبر (ص) است که با توجه به اهمیت این موضوع در جامعه امروزی، بیان آن می‌تواند ما را در راستای صیانت از دین اسلام و جامعه اسلامی یاری نماید. پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و به لحاظ گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و از ابزار فیش‌برداری استفاده شده‌است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و جامعه پژوهش کل قرآن کریم است.

در خصوص پیامبر (ص) و ویژگی‌های ایشان کتاب‌ها و مقالات فراوانی نگاشته شده‌است، حسینی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به راهبردهای ارزشی پیامبر اکرم (ص) در مسیر وحدت اسلامی» یا جمعی از اندیشمندان

(۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «ویژگی‌های سیره پیامبر اعظم (ص)» به صورت مختصر و گذرا به موضوع مورد نظر پرداخته‌اند. قاسمی و خرم‌آبادی (۱۳۹۴) در مقاله «بازخوانی مفهوم وحدت اسلامی در نهج البلاغه» تنها به بررسی موضوع وحدت در سیره علوی اشاره کرده‌اند. فلاحیان در مقاله «سیره اهل بیت (ع) در ایجاد وحدت میان مسلمانان» تنها موضوع وحدت در سیره اهل بیت (ع) را مورد واکاوی قرار داده‌است. فرزندی و وحی و دیگران (۱۳۹۵) در مقاله «سیره پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) در تحکیم وحدت اسلامی» به موضوع وحدت در سیره نبوی پرداخته‌اند، اما ایشان در این مقاله تنها به راهبردهای سیاسی پیامبر (ص) توجه خاصی مبذول داشته‌اند. خادم‌جهرمی (۱۳۸۷) در مقاله «قرآن و اتحاد اسلامی»، به تبیین نقش وحدت اسلامی، آثار، مؤلفه‌ها و مبانی و مصادیق قرآنی آن و نقش آن در اعتلای نظام اسلامی اشاره کرده است. تفاوت این پژوهش با آثار ذکر شده آن است که در اینجا راهبردهای وحدت‌گرایی پیامبر (ص) همراه با آیات مرتبط با این راهبردها مورد بررسی قرار گرفته‌است.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. وحدت

واژه وحدت همانند اکثر واژه‌ها، هم دارای معنی لغوی و هم دارای معنای اصطلاحی است. یکی شدن و یگانه شدن و همچنین به یکدیگر نزدیک شدن دو یا چند چیز معنای لغوی وحدت است (بندر بیگی، ۱۳۷۵: ۲/۲۱۵۱؛ فراهیدی، ۱۳۶۴: ۳/۲۲۱؛ عمید، ۱۳۶۰: ۱۲۴؛ جوهری، ۱۴۰۷ق: ۲/۵۴۷). وحدت در لغت‌شناسی قرآنی نیز به معنای «یکی بودن» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۵۷) آمده‌است. همچنین در اصطلاح، وحدت به معنای هماهنگی و هم‌صدایی ملت و امت اسلام است. این مفهوم بر این تأکید می‌کند که مسلمانان باید یک‌نواخت و هم‌صدا باشند تا به

یک هدف مشترک دست یابند (خامنه‌ای، ۱۳۷۷: ۴/۹۱). در نتیجه، وحدت به معنای حذف موانع مصنوعی و پیشگیری از عواملی است که باعث جدایی، کینه و دشمنی میان مؤمنان می‌شود. این مفهوم بر اهمیت از بین بردن عوامل تفرقه و تقویت اتحاد و انسجام در بین مسلمانان تأکید می‌کند.

۲-۲. جامعه اسلامی

کامل‌ترین تعریفی که از جامعه اسلامی می‌شود، این است که جامعه‌ای است «دین باور»، «دین مدار»، «دین داور» و «مطلوب دین» (میرمدرس، ۱۳۸۷: ۲۰۹-۲۱۰). حضرت ابراهیم می‌فرماید: «...وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةٌ مُسْلِمَةٌ لَكَ...» (بقره، ۱۲۸). برخی گفته‌اند: «جامعه منشأ ملیت را تجمع - یعنی، از هم زیستی با هم زیستن - گرفته‌است ... (زکریایی، ۱۳۷۳: ۳۴۳). در سخنی زیبا از حضرت محمد (ص) همین کلیت با ذکر اثرات ایمان، در خصوص جامعه مؤمنین بیان شده‌است: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادُّهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ؛ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهْرِ وَالْحُمَى» (هندی، ۱۹۸۵م: ۱/۱۴۳-۱۴۹؛ حاج سید جوادی و دیگران، ۱۳۶۶: ۲/۱۵۴). البته می‌توان گفت جامع‌ترین تعریف از جامعه اسلامی که تحت حاکمیت حاکم جامع‌الشرایط اسلامی اداره می‌شود، این است که جامعه دینی، جامعه‌ای است «دین باور»، «دین مدار»، «دین داور» و «مطلوب دین». (میرمدرس، ۱۳۸۷: ۲۰۹-۲۱۰).

۳-۲. راهبرد

واژه راهبرد در لغت به معنای استراتژی، فن یا عمل به کارگیری منابع و برنامه‌های سازمان یافته در راستای دستیابی به هدف مشخص است (انوری، ۱۳۸۱: ۴/۳۵۶۹؛ صدری، افشار و حکمی، ۱۳۸۱: ۶۵۶) و در اصطلاح، جامع‌ترین معنای آن، عبارت است از علم یا فن توسعه و به کارگیری قدرت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و نظامی ملت به

منظور تأمین حداکثر حمایت از سیاست های ملی و افزایش احتمال ها و نتایج مطلوب برای پیروزی و کاهش احتمال شکست (آقابخشی و افشاری راد، ۱۳۷۶: ۴۱۴).

با توجه به مفهوم وحدت و جامعه اسلامی در پژوهش حاضر به بررسی سیره و راهبردهای نظری و عملی پیامبر (ص) در حوزه وحدت گرای می پردازیم. منظور از وحدت در این پژوهش، اتحاد و یکپارچگی مسلمانان در زمان رسول الله و منظور از جامعه اسلامی، جامعه ای است که در روزگار پیامبر (ص) مسلمانان در آن زندگی می کردند. البته ناگفته نماند که وحدت در جامعه اسلامی زمان رسول الله به عنوان سرمشقی برای ایجاد وحدت در میان مسلمانان در جامعه امروزی مورد پژوهش قرار می گیرد که در ادامه بحث به آن می پردازیم.

۳. اهداف وحدت از نگاه قرآن

در قرآن کریم، بخش قابل توجهی از مفاهیم اجتماعی و سیاسی مانند واژه های وحدت، امت، اخوت و غیره، نشان دهنده توجه خاص قرآن به زندگی اجتماعی انسان ها و جوامع بشری است (احمدی، ۱۳۸۸: ۷۷). در قرآن برای وحدت اسلامی آثار چندی ذکر شده است که ایجاد ملت و دولت از مهم ترین آن ها می باشد. در وهله نخست هدف از اتحاد اسلامی نیل به آرامش و آسایشی است که به دلیل اهمیت موضوع، در قرآن نیز مورد تأکید قرار گرفته است:

وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (آل عمران، ۱۰۳).

از سوی دیگر اتحاد و انسجام مؤمنان بر اقتدار و هیمنه آنان می افزاید: «وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَتَازَعُوا فَيفْتَسِلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (انفال، ۴۶)؛ زیرا هنگامی که جامعه از اختلاف دست بردارد و تنازع را به

کناری نهد، دل ها به هم نزدیک و صفوف آن ها منسجم و مستحکم می گردد؛ به گونه ای که خللی در میان نمی ماند تا دشمن از آن نفوذ کند و به جامعه ضربه زند.

۴. روش های ایجاد وحدت از نگاه قرآن

گفتنی است که اهدافی که برای وحدت اسلامی در قرآن ذکر شده است تنها با تأکید بر عوامل به وجود آورنده آن محقق خواهد شد. لذا قرآن برای تحقق این اهداف پایبندی مسلمانان بر اصول دین اسلام را مورد تأکید قرار می دهد و از مسلمانان می خواهد که به ریسمان الهی (قرآن و پیامبر) چنگ زنند و از آن دوری نگرینند:

وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا... (آل عمران، ۱۰۳) ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ... (نساء، ۵۹).

لذا نکته مورد توجه در این آیات تأکید بر اصول دین و چنگ زدن به ریسمان الهی و دور نشدن از آن است. از سوی دیگر حقوق یکدیگر را مراعات کنند، عیب جویی نکنند و نسبت به یکدیگر گمان باطل نداشته باشند:

... لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَرُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ... اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ... (حجرات، ۱۱-۱۲).

همدیگر را به کارهای نیک دعوت کنند، خودشان از منکرات دوری کنند و دیگران را از کارهای زشت باز دارند: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران، ۱۰۴). قرآن با سرزنش از افتراق بین مسلمانان، عمل آنان را به ملل پیشین تشبیه می کند که پس از هدایت الهی، باز به سوی اختلاف و تفرقه گرایش یافتند و مستحق عذابی بزرگ

شدند: « وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ... » (آل عمران، ۱۰۵). بنابراین مسلمانان با هر مذهبی نباید به دلیل اختلافات طبیعی در شناخت برخی موضوعات، زمینه را برای نفوذ دشمنان اسلام فراهم کنند. اتحاد میان مسلمانان به معنای نزدیک شدن فرقه‌های اسلامی به یکدیگر است، به شرطی که هویت و ماهیت هر یک از آنها حفظ شود (خو محمدی، ۱۳۸۵: ۴۵). از این رو، آیات مربوط به وحدت، الگوهای ایجاد وحدت در میان مسلمانان را ارائه می‌دهند و می‌تواند مسلمانان را در اکثر جنبه‌های زندگی راهنمایی کنند.

۵. وحدت در آینه سیره نبوی

به یقین موضع‌گیری‌های پیامبر (ص) در مورد وحدت همانند موارد دیگر، در نقش مقام نبوت و رسالت، دارای ارزش ویژه‌ای برای مسلمانان خواهد بود؛ چرا که خداوند می‌فرماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرِ...» (احزاب، ۲۱). در حوزه تحقق وحدت در جامعه مسلمین تدبیر حکیمانه پیامبر (ص) برای ایجاد وحدت و جلوگیری از تفرقه میان مسلمین به گونه‌ای بود که کوچکترین بهانه‌ای برای ایجاد اختلاف به وجود نیاید. شاهد مطلب این است که ایشان افرادی را که در جنگ حضور نداشتند از غنایم بی‌نصیب نمی‌گذاشتند (آیتی، ۱۳۶۶: ۲۷۲) تا مبدا بین مسلمانان کوچکترین دو دستگی ایجاد شود. ماجرای دشمنی‌ها و کارشکنی‌های مشرکان مکه و آزار و اذیت‌های آنان در حق پیامبر (ص) و یارانشان در جای جای کتب تاریخی مربوط به تاریخ اسلام ثبت شده است. با این وجود پس از فتح مکه در سال هشتم هجرت که پیروزی بزرگی نصیب مسلمانان شده بود، حضرت برای حفظ وحدت مسلمانان در بخشی از سخنان خویش به موضوع وحدت پرداختند و فرمودند: مؤمنان با هم برادرند و خونشان برابر است و در برابر دشمن متحد و یکپارچه هستند (کلینی،

۱۳۸۸: ۴۰۴/۱). پیامبر (ص) این گونه ضرورت وجود پیوند و روابط میان مردم بر اساس معیارها و ملاک‌های دینی و معنوی در راستای اتحادی پایدار را گوشزد می‌کند و می‌فرماید: «بر شما باد به جماعت؛ زیرا دست خدا با جماعت است و شیطان با یک تن همراه و از دو تن دورتر است» (هندی، ۱۴۰۵: ۲۰۶/۱-۲۰۷). بنابراین پیامبر (ص) تلاش نه تنها با کردار خود، بلکه با گفتار خود اسباب تحقق اهداف متعالی را میان مسلمین فراهم می‌نماید.

جامعه نوپای اسلامی نیازمند وحدت مسلمانان بود. دستور خداوند به پیامبر (ص) مبنی بر بخشش فراریان جنگ اُحد و امیدوار ساختن آنان به رحمت الهی به گونه‌ای که جذب جامعه اسلامی شوند، گویای اهمیت همبستگی و همراهی امت اسلامی بود: «...فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ...» (آل عمران، ۱۵۹). به یقین یکی از دلایل اصلی چنین حکم پسندیده‌ای، اتحاد سیاسی امت اسلامی بوده است؛ تا قبل از این که بدخواهان اسلام وحدت مسلمانان را هدف قرار دهند و آنان را از دین و آیین خود ناامید کنند، پیشاپیش جلوی هر گونه افتراقی در جامعه اسلامی گرفته شود. ویران کردن مسجد ضرار به دستور پیامبر (ص) دقیقاً با همین هدف رخ داد. ایشان حتی در آخرین سفارش‌های خود به مسلمانان می‌فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ دِمَاءَكُمْ و أَمْوَالَكُمْ و أَعْرَاضَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا...» و نیز در آخر خطبه خویش به موضوع برادری بین تک تک مسلمانان با یکدیگر اشاره کرده است (ابن هشام، بی تا: ۶۰۴/۲). این تأکیدهای پیامبر (ص) در موقعیت‌های مختلف، گویای اهمیت موضوع وحدت در جامعه اسلامی است.

پیامبر (ص) در نخستین اقدام، در پی دستیابی به یک انقلاب برای مبارزه با وضعیت جامعه متفرق آن زمان بودند. جان

دیون پورت، دانشمند معروف انگلیسی در مورد پیامبر(ص) می‌نویسد:

محمد(ص) یک عرب ساده بود که قبایل پراکنده، کوچک و نیازمند کشورش را به یک جامعه منسجم و منضبط تبدیل کرد. او در میان ملت‌های جهان، آن‌ها را با صفات و اخلاق نوین معرفی کرد. در کمتر از سی سال، او توانست امپراتوری قسطنطنیه را شکست دهد، سلاطین ایران را از بین ببرد، سوریه و بین‌النهرین را تسخیر کند و فتوحاتش را از اقیانوس اطلس تا کرانه دریای خزر و تا رود سیحون گسترش دهد (دیون پورت، ۱۳۸۵: ۷۷).

به عبارتی می‌توانیم بگوییم با توجه به شناخت وضعیت سیاسی - اجتماعی جامعه عربستان در زمان پیامبر(ص) اقدام حضرت در متحد کردن آنان شاهکاری است که باعث شده ایشان مورد تمجید دانشمند غربی قرار گیرد. با توجه به اهمیت موضوع وحدت و الگو بودن حضرت رسول(ص) ما در این مقال راهبردهای ایشان برای تحقق وحدت امت واحده را در دو بخش نظری و عملی که در سیره آن حضرت به خوبی تجلی یافته‌است، مورد واکاوی قرار می‌دهیم.

۱-۵. راهبردهای نظری وحدت‌گرایی در جامعه اسلامی

۱-۱-۵. خانه کعبه: کانون توجه اعراب

برای شکل‌گیری امت اسلامی، پیامبر(ص) با تکیه بر آموزه‌های قرآنی، نخست به بازسازی بینش و نگرش قوم پرداخت. ایشان با شناختی که از جامعه عرب آن زمان داشت، از ظرفیت‌های موجود در آن برای رسیدن به اهداف متعالی خود به نحو احسن بهره‌برداری کرده‌است. یکی از این ظرفیت‌ها خلنه کعبه بود. توجه پیامبر(ص) به جایگاه کعبه و چگونگی بهره‌برداری حضرت از آن به عنوان یکی از ابزارهای وحدت‌آفرین بین مسلمانان حائز اهمیت است. «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ» (آل‌عمران، ۹۶). حضرت در ایام حج که تمام مردم جزیره‌العرب به مکه می‌آمدند، تلاش می‌نمود با استفاده از شرایط زمانی و مکانی این مراسم عظیم، دعوت توحیدی

خود را به رؤسای قبایل ارائه دهد. ماحصل این اقدام پیامبر(ص) جذب قبایل مختلف و مهم‌تر از همه گرایش مردم یثرب به اسلام بود: «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ» (مائده، ۹۷). به طوری که میزان کارایی این عامل در کشش توده‌ها به سمت پیامبر اسلام به اندازه‌ای بود که چاره‌ای جز واکنش در برابر مسلمانان برای کفار و مشرکان باقی نمانده نمی‌ماند.

۵-۱-۲. آرمان یکتاپرستی

در مسیر ایجاد وحدت‌گرایی اسلامی، موضوع توحید و وحدانیت الهی برجسته می‌شود. تأکید پیامبر(ص) بر توحید و به ویژه پیوند دادن رسالت اعتقادی خود با مبانی دین ابراهیمی، بهترین استفاده از ظرفیت‌های اجتماعی آن دوره در ایجاد وحدت فکری و راهنمایی امت واحده به سمت چشم‌انداز اعتقادی مشترک بود. خداوند در قرآن فرمود: «قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» (انعام، ۱۶۱). پیامبر با این سیاست فرهنگی، از آن پتانسیل بالقوه برای تحقق و پویایی آرمان فکری مشترک استفاده نمود و با این وجود، القای یک تصویر معقول و ممکن از تشکیل امت واحده یکی از دستاوردهای سیاست او بود. نکته قابل توجه این که پیامبر(ص) با طرح گفتگوهای اعتقادی، برهان توحیدی خود را در افکار مردم پرورش داد و زمینه‌های درونی و فطری تفکر سالم انسان‌ها را بیدار کرد، به طوری که آن‌ها را به تحرک عقلانی بهینه سوق داد. در این تعامل و برخورد فکری، اقامه برهان و دلیل نوعی دعوت به وحدت‌گرایی اسلامی بود که از حوزه اندیشه و تفکر آغاز می‌شد؛ زیرا برهان حق‌گرایش به وحدت و الفت دارد، نه تشدد و تخالف. (مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات دومین کنفرانس وحدت اسلامی: ۵۲). «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا» (نساء، ۱۷۴). حضرت با پیوند دادن دین اسلام و

محتوای رسالت خود به آیین ابراهیمی، می‌خواست اعراب را به دین اسلام و محتوای رسالت خود جذب کند.

۵-۱-۳. معجزه بودن قرآن

نقش قرآن مجید و نحوه به کارگیری آن توسط پیامبر (ص) در ترسیم دورنمای مطلوب امت واحد کارکرد مهمی داشته‌است. پیامبران موظف به استفاده از آیات الهی هستند. آیاتی که در قرآن بر موضوع وحدت و اتحاد بین مسلمانان و اعتلای کلمه حق و دیانت اسلام تأکید دارد، بهترین درون مایه‌ها را در اختیار می‌گذارد. آنجا که فرمود: «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً» (بقره، ۲۱۳). آنچه سیاست‌های پیامبر (ص) را در تبلیغ دین اسلام و ایجاد وحدت اسلامی تسریع می‌بخشید، تأثیر معجزه بودن قرآن بود. مهم‌ترین وسیله تبلیغ، بهره‌گیری از آیات قرآن بود: «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ» (نجم، ۳-۵). جان کلام اینکه، قرآن کریم دارای محتوایی قوی برای اثبات حقانیت دین اسلام و رسالت پیامبر (ص) است و انسان جویای حقیقت را به خود جذب می‌کند. بدیهی است که پذیرش قرآن توسط افراد، در واقع به اثبات حقانیت دین اسلام و رسالت پیامبر (ص) خواهد انجامید.

۵-۲. راهبردهای عملی وحدت‌گرایی در جامعه اسلامی

پیامبر اسلام در یک کلام، جامعه اسلامی را به یک پیکر واحد تشبیه کرده و می‌فرماید:

داستان مؤمنان در همبستگی و مهربانی نسبت به یکدیگر، مانند داستان یک جسد است. هنگامی که بخشی از اعضای بدن انسان دچار درد و رنج می‌شود، سایر اعضای بدن واکنش نشان داده و دچار تب و بی‌خوابی می‌گردند (مجلسی، ۱۳۶۰: ۱۵/۲۸۷).

حضرت با این کلام خویش اهمیت و ضرورت وجود اتحاد و همبستگی بین مسلمانان را گوشزد کرده‌است. در راستای تحقق اهداف والای پیامبر (ص) در جامعه، عملکرد عملی ایشان و پیاده کردن گفتارهایشان می‌توانست تأثیرگذارترین نقش را ایفا کند. در این راستا، حضرت با

استفاده از راهبردهای عملی تلاش نمود، وحدت و یکپارچگی را در جامعه مسلمین ایجاد نماید.

۵-۲-۱. قانون اساسی مدینه

پیمان‌نامه عمومی که منجر به تدوین اولین قانون اساسی مدینه توسط پیامبر (ص) شد، بهترین مقوله برای ایجاد اتحاد و انسجام بین مسلمانان مکه و مدینه و قبایل ساکن یثرب بود؛ زیرا اتحاد میان افراد ساکن در مدینه اعم از مسلمانان و یهودیان، باعث حفظ حقوق اجتماعی طرفین می‌شد. این تدبیر پیامبر (ص) زمینه ایجاد وحدتی سیاسی و حکومتی و در امتداد آن زمینه را برای ایجاد حکومت اسلامی فراهم می‌نمود. پیامبر (ص) با این اقدام خویش قصد ایجاد جبهه‌ای متحد در برابر دشمنان اسلام داشت. متن کامل پیمان‌نامه را سیره‌نویسان در کتب خود آورده‌اند (ابن هشام، بی‌تا: ۱/۵۰۴-۵۰۱).

- مسلمانان در برابر ظلم و فساد با هم متحد خواهند بود.

- تمامی گروه‌ها باید به ترتیب وارد جنگ شوند و نباید یک گروه دو بار پشت سر هم وارد میدان نبرد شود.

- «ذمه‌الله» نسبت به همه افراد یکسان است.

- اگر بین مسلمانان اختلافی ایجاد شد، تنها مرجع حل آن خداوند و رسول خدا خواهد بود.

- هیچ مؤمنی بدون اشاره سایر مؤمنان در جهاد فی سبیل‌الله صلح نمی‌کند و صلح جز برای همگان اجرا نخواهد شد. هر دو باید با یاری یکدیگر در برابر مهاجمان به یثرب بجنگند. مسلمین و یهود باید هر دو بر ضد کسانی که با این قرارداد به مخاصمه بر می‌خیزند، مبارزه کنند.

از مفاد پیمان‌نامه یا به عبارتی قانون اساسی تدوین شده توسط پیامبر (ص) چنین استنباط می‌شود که ایشان در راه

تحقق وحدت اسلامی از طریق ایجاد احساسات مشترک ملی و دینی تلاش مضاعفی نمود. حضور یهودیان در این پیمان نامه گویای اهمیت موضوع وحدت برای پیامبر (ص) صرف نظر از دین و مذهب افراد است.

۲-۲-۵. ایجاد تعلق اجتماعی

زمانی که پیامبر اسلام (ص) به مدینه وارد شد و قصد ایجاد حکومتی اسلامی داشت، جامعه مدینه ترکیبی از مسلمانان و یهودیان و قبایل مختلفی بود که برخی مانند اوس و خزرج بیش از صد سال سابقه کینه و عداوت داشتند. مهاجرانی که همراه پیامبر (ص) از مکه به مدینه آمده بودند گروه دیگری بودند که با دستان خالی و فرهنگی متفاوت، از قوم و قبیله خود جدا شده و برای حفظ دین، به مدینه مهاجرت کردند. عقد اخوت بین همه مسلمانان اعم از مرد و زن، در نخستین سال ورود پیامبر (ص) به مدینه از مهم ترین راهبردهای حضرت در به کار گیری عامل وحدت دینی بوده است که ایجاد نوعی تعلق اجتماعی در بین مسلمانان بود. مهاجران همراه پیامبر (ص) به مدینه آمدند، خانه و کاشانه خود را در مکه رها کردند و اکنون میهمان اهالی مدینه بودند. آن‌ها از لحاظ فکری و معاشرتی با اهالی مدینه فرق داشتند. اکنون پیامبر (ص) باید تدبیری می اندیشید که مهاجران بتوانند در کمال آسایش و آرامش با انصار زندگی کنند و بین آنان پیوندی مستحکم به وجود آید، به گونه ای که انصار بتوانند غم غربت را از چهره مهاجران بزدایند.

عقد اخوت راهی برای پیوند دل‌ها بر اساس احساسات مشترک دینی بود. از طرف دیگر دو قبیله اوس و خزرج سال‌ها بود که با یکدیگر درگیر جنگ بودند. بنابراین ابتدا پیامبر (ص) می‌بایست بین اهالی مدینه صلح و دوستی پایدار برقرار سازد تا آن‌ها بتوانند محیطی سرشار از صفا و مهربانی برای خود و مهاجران فراهم نمایند. لذا آن حضرت در یک مجمع عمومی خطاب به یاران خویش فرمودند: «تاخوا

فی‌الله اخوین اخوین؛ دو تا دو تا با یکدیگر برادر دینی شوید» (ابن هشام، بی تا: ۱/ ۵۰۵). این عقد اخوت عمومی تنها بر اساس حق و همکاری اجتماعی ورد انگیزه‌های قومی و قبیله‌ای پدید آمد تا بتواند از آلام مهاجرانی که خانه و کاشانه و حتی برخی خانواده خود را در مکه رها کرده بودند، بکاهد. برخی اندیشمندان می‌گویند نتیجه تدبیر داهیه‌انه پیامبر (ص) در برقراری عقد اخوت میان مسلمانان به جایی رسید که برادر مسلمان خود را بر خویش مقدم می‌داشتند. شاهد این مطلب، روز تقسیم غنیمت‌های جنگی بنی‌نضیر بین مسلمانان است. به روایت تاریخ، پیامبر (ص) برای تقسیم غنائم و دادن سهمی از آن به مهاجران، به انصار گفتند که اگر آنان مایل باشند، حضرت مهاجران را در غنیمت شریک می‌گرداند و اگر مایل نباشند همه غنائم از آن انصار خواهد شد. انصار در جواب پیامبر (ص) گفتند که ما علاوه بر اینکه تمام غنائم را به برادران مهاجر خود می‌بخشیم، بلکه آنان را در اموال و خانه‌های خود شریک می‌گردانیم. (شهیدی، ۱۳۷۸: ۶۷). با عقد اخوت، ساختار جامعه اسلامی بر اساس ایمان و اخوت استوار شد. این اقدام به از بین بردن زمینه‌های تشّت و پراکندگی، قوم‌گرایی، برتری طلبی قبیله‌ای، نژادی و سایر عوامل تفرقه‌آفرین کمک کرد و وحدت و همبستگی را در جامعه اسلامی تقویت نمود (سبحانی، ۱۳۷۳: ۲۱۴). در این زمان بود که حضرت علی (ع) با پیامبر (ص) عقد اخوت بست. آن حضرت رو به پیامبر (ص) عرض کرد که اصحاب خود را با یکدیگر برادر کردید، ولی عقد اخوت میان من و دیگری برقرار نکردید. پیامبر (ص) در جواب فرمود: «به خدایی که مرا برای هدایت مردم مبعوث فرمود سوگند به این علت کار تو را عقب انداختم که می‌خواستم در پایان با تو برادر شوم؛ تو نسبت به من مانند هارونی نسبت به موسی، جز این که پس از من پیامبری نیست. تو برادر و وارث من هستی (قندوزی، بی تا: ۵۵).

پیمان برادری، برای ایجاد پیوند میان مسلمانان بر اساس نفی همه تعصبات جاهلی و بر حول محور حق شکل گرفت تا مصداق آیه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (حجرات، ۱۰) باشد. این الفت و مؤدت نوعی محبت الهی بود که بر محور ایمان خدا به وجود آمد و پایه تشکیل جامعه آرمانی پیامبر (ص) گردید. کلام حق تعالی در باب مسئله برادری ساکنان مدینه چه زیبا حق مطلب را ادا می‌کند:

وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا (آل‌عمران، ۱۰۳)

پیامبر (ص) نهایت عداوتی را که از دوران جاهلیت مانده بود، تبدیل به مودت و دوستی نمود: «وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ». این پیمان صبغه الهی داشت و کسی نمی‌توانست ارزش آن را با مادیات بسنجد. آن‌گونه که خداوند در قرآن کریم از حقیقت آن پرده برداشته است:

وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (انفال، ۶۳).

جامعه‌ای که پیامبر (ص) در آن روح اخوت و برادری دمیده است، جامعه‌ای است که حول یک محور وحدت یافته است و افراد آن جامعه مصداق کلام راستین خداوند: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» (فتح، ۲۹) می‌باشند. در واقع ایجاد پیوند محکم بین جامعه قبیله‌ای عرب باعث می‌شد که پیامبر بتواند از ظرفیت خاص اجتماع عرب آن زمان (که همان حمایت از هم‌پیمانان خود بود) استفاده نماید. این امر گویای دقت نظر پیامبر (ص) در بهره‌وری از شرایط و موقعیت‌های موجود در جامعه عرب آن زمان می‌باشد که باعث شد مرزهای جاهلی که جامعه مسلمین را چند پاره کرده بود فرو ریزد و پایه‌های امت واحده اسلامی مستحکم شود. تلاش پیامبر (ص) برای ایجاد یک نظم واحد سیاسی با حاکمیت قانون الهی باعث شد که ایشان نه

تنها کوششی خستگی‌ناپذیر در راستای نفی انگیزه‌های عشیره‌ای و قبیله‌ای امت عرب داشته‌باشد، بلکه بر جایگزینی علایق و تمایلات اصیل و مذهبی به جای انگیزه‌های عشیره‌ای و قبیله‌ای تأکید نماید: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا» (مائده، ۵۵). به یقین حضرت با این طرح، وحدت سیاسی را با وحدت معنوی مسلمانان پیوند زدند تا بنیان وحدت اسلامی استوار بماند. در این راستا، شناخت حضرت از ظرفیت‌های موجود میان اعراب، نقش تعیین‌کننده‌ای در پیشبرد اهداف والای ایشان داشت.

۵-۲-۳. نفی تبعیض قومی و نژادی

یکی دیگر از راهبردهای عملی پیامبر (ص) برای تحقق وحدت اسلامی در جامعه، نفی نژادپرستی، قوم‌گرایی و تبعیض‌های ناپسند بود. حضرت در این راهبرد، شکستن ارزش‌های جاهلی و گسستن نظام ارزشی جامعه عرب را در رأس اقدام خود قرار داد و با قاطعیت تمام با برده‌داری به مبارزه پرداخت. حضرت نمی‌توانست بدون نفی این‌گونه نابرابری‌ها، مدعی اجرای مساوات بین مسلمانان و برابری همه انسان‌ها با یکدیگر باشد. شهید مطهری می‌گوید: «وقتی سخن از وحدت به میان می‌آید، مقصود این است که با توجه به مشترکات بین همه طوایف و فرقه‌های اسلامی، نظیر اعتقاد به خداوند یگانه، پیامبر (ص) و کتاب الهی و قبله مشترک و اعتقاد به معاد و احکام اسلامی؛ مانند نماز، روزه، حج و زکات، همه با همدلی با یکدیگر همکاری کنند (مطهری، ۱۳۸۱: ۲۶-۲۷). در واقع ایشان با این تعریف از وحدت تلاش می‌کند جنبه کاربردی آن در جامعه امروزی را یادآوری نماید.

واقعیت امر این است که اسلام به عنوان دینی جهانی، همه ملت‌ها و اقوام مختلف را به یک چشم می‌نگرد. اسلام از آغاز دعوت خود، به هیچ مکتب یا قوم خاصی محدود نبوده است، بلکه تلاش کرده است با روش‌های مختلف،

ریشه ملی‌گرایی و تفاخرهای قومی را از بین ببرد. به همین دلیل، در قرآن خطاب‌هایی مانند «یا ایها العرب» یا «یا ایها القریشون» وجود ندارد. اسلام و نمایندگان آن نه تنها به این تعصبات احساساتی توجهی ندارند، بلکه به شدت با آنها مبارزه کرده‌اند (مطهری، ۱۳۶۶: ۶۲)؛ زیرا یکی از موانع اصلی ایجاد امت واحد از منظر قرآن، نژادپرستی و قوم‌گرایی است. تاریخ‌گواهی می‌دهد تعصب‌های قومی و نژادی جامعه انسانی زمان بعثت پیامبر (ص) را پاره پاره کرده بود. تبعیض‌های ناروای بسیاری بر همین اساس روا داشته می‌شد که دل‌ها را از کینه و حسد پر کرده بود. پیامبر (ص) باید این جامعه پاره پاره را متحد می‌کرد. آن بزرگوار به فرمان خداوند، بنا را بر برابری گذاشتند و تنها مایه برتری را مطابق قرآن کریم، تقوی اعلام کردند. خداوند نیز امتیازات ظاهری را معیار ارزش‌گذاری در مورد انسان‌ها قرار نمی‌دهد و خطاب به تمامی انسان‌ها می‌فرماید:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (حجرات، ۱۳).

با توجه به مطالب مذکور در جامعه آرمانی پیامبر (ص) برتری انسانی بر انسان دیگر، جز بر معیار تقوا معنی ندارد. ایشان آشکارا اعلام می‌کنند که برده حبشی و این آقای قریشی نزد من برابر هستند و این‌گونه حضرت ندا دهنده حقیقی برابری اسلامی و پایه‌گذار اتحاد جامعه اسلامی است:

أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ وَإِنَّ لِبَآئِكُمْ وَاحِدٌ كَلِمَةً لَّادِمٌ وَأَدَمٌ مِنْ تَرَابٍ (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ وَ لَيْسَ لِعَرَبِيٍّ عَلَىٰ عَجَمِيٍّ فَضْلٌ إِلَّا بِالتَّقْوَىٰ) (ابن‌هشام، بی‌تا: ۴۱۲/۲؛ حرانی، ۱۳۸۲: ۵۶؛ یعقوبی، بی‌تا: ۱۱۰/۲).

شاهد مطلب اینکه پیامبر (ص) در روایتی افرادی که به قومیت خود فخر می‌ورزند و آن را مایه افتخار خود می‌دانند، ملامت می‌کند و آن اسباب فخرشان را زغال جهنم می‌داند که نه تنها باعث فخر و مباهات برای انسان نمی‌شود، بلکه او

را به پست‌ترین مراتب روانه می‌کند (ابی‌داود، بی‌تا: ۲/۶۴۲). با توجه به اینکه پیامبر (ص) بر اساس معیارهای قرآنی با مردم برخورد می‌کرد، بدیهی بود که معیاری غیر از تقوی که مورد تأکید خداوند بود، در منطق ایشان جایگاهی نداشته باشد.

حضرت رسول (ص) همواره از بروز تعصبات قومی بین اعراب که خواه ناخواه باعث دردها و درگیری‌هایی بین مسلمانان می‌شد، جلوگیری می‌کرد. آن حضرت جوانی ایرانی را به خاطر این که در غزوه احد از روی غرور خود را جوان فارسی نامید سرزنش کردند؛ زیرا به عقیده ایشان، این سخن تعصب دیگران را بر می‌انگیخت. به همین دلیل به او فرمودند که چرا خود را جوان انصاری معرفی نکرده‌است؟ (ابی‌داود، بی‌تا: ۲/۶۲۵). این اقدام پیامبر (ص) گویای حساسیت بالای موضوع می‌باشد. حضرت می‌خواستند تعلق دینی و حب اجتماعی توحیدی زمینه شکستن تبعیض‌های ناروا را فراهم نمایند و افتخار به قوم و نژاد باعث تفرقه بین آنان و بازگشت به تعصبات ناروای جاهلی نشود. در روضه کافی نقل شده‌است سلمان فارسی روزی در مسجد پیامبر نشسته بود. بزرگان اصحاب نیز حضور داشتند. بحث از اصل و نسب آغاز شد و هر کس در مورد اصل و نسب خود سخن می‌گفت. سلمان فارسی در معرفی خود گفت: «من سلمان هستم و فرزند یکی از بندگان خدا. پیش از این گمراه بودم، اما خداوند به واسطه محمد مرا هدایت نمود. فقیر بودم، اما خداوند به واسطه محمد مرا بی‌نیاز کرد. برده بودم، اما خداوند به واسطه محمد مرا آزاد کرد». در این میان، پیامبر (ص) وارد شد و سلمان ماجرا را به عرض حضرت رساند. ایشان به آن جمع که همگی از قریش بودند، فرمود: «ای گروه قریش! خون و نژاد چه معنایی دارد؟ نسب افتخارآمیز هر کس دین او است، مردانگی هر کس اخلاق و شخصیت او است و اصل و ریشه انسان عبارت است از عقل

و فهم و ادراک او» (کلینی، ۱۳۸۸: ۸/۲۰۳). همچنین در جای دیگر حضرت فرموده است: «عربیت کسی به پدرش تعلق ندارد و تنها به زبان گویایی است. کسی که با عملش نتوانست به جایی برسد، حسب و نسبش هم وی را به جایی نخواهد رساند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۳۷/۲۱).

پیامبر (ص) برای نهادینه شدن این امر میان مردم و ارج نهادن به مساوات توحیدی، نه تنها در قالب دستور و نصیحت، مسلمانان را به آزادسازی بردگان رهنمون می‌سازد، بلکه خود چنین عمل می‌کند. این تبعیت از فرمان باری تعالی بود که در قرآن ارزش آزادسازی بردگان را چنین بیان کرده است: «...وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ ... وَفِي الرِّقَابِ...» (بقره، ۱۷۷). قصد حضرت رسول (ص) از اینکه زید بن حارثه، غلام حضرت خدیجه (س) را به فرزندگی گرفت و او را فرمانده سپاهیان اسلام قرار داد؛ یا بلال حبشی را که قبلاً برده‌ای سیاه پوست بود، اولین مؤذن اسلام قرار داد و اینکه درباره سلمان فارسی که عرب نبود، فرمود: «سلمان از ما اهل بیت است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰/۱۲۳) جز این نبوده که با تبعیض‌های موجود به مبارزه برخیزد: «من اعتق مؤمنا اعتقه الله العزيز الجبار...». ایشان تقوا را معیار سنجش ارزش‌های اجتماعی و انسانی معرفی می‌نمایند: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات، ۱۳) و بازگشت به عهد جاهلیت و احکام ناروای جاهلی را غیر ممکن می‌دانند: «أَفَحُكْمَ لِلْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ» (مائده، ۵۰). به این ترتیب پیامبر (ص) مرزهای ساختگی قوم و نژاد را درهم شکست تا یکی از مهم‌ترین دلایل تفرقه و دو دستگی را از پیش روی امت واحده اسلامی برداشته باشد.

اقدامات و بیانات پیامبر (ص) در مورد نفی تعصبات قومی و نژادی، تأثیر عمیقی بر قلوب مسلمانان عرب و غیرعرب گذاشت و باعث ایجاد همگرایی و انسجام دینی میان

مسلمانان شد. از این رو مسلمانان عرب و غیرعرب، اسلام را از خود می‌دانستند و به همین دلیل تعصبات قومی و نژادی باعث بدبینی مسلمانان غیرعرب به اسلام نشد (مطهری، ۱۳۶۶: ۷۶). امام علی (ع) در این رابطه می‌فرماید:

پیامبر پیام‌های پروردگارش را ابلاغ نمود و پروردگاره و وسیله آن گرامی، جدایی‌ها را پیوند داد و پراکندگی‌ها را به هم پیوست و اقوام و فامیل را پس از دشمنی‌هایی که در سینه‌ها همچون آتش برافروخته داشتند، توسط او به مهربانی و الفت مبدل ساخت (نهج البلاغه، خ ۲۲۲).

اهمیت و ضرورت اتحاد مسلمانان به اندازه‌ای بود که پیامبر (ص) ضرورت می‌دید عرب و غیرعرب را به ترک سنت‌های قومی و قبیله‌ای خویش که مانع وحدت مسلمانان می‌شد، فرا خواند.

۴-۲-۵. اصلاح ذات‌البین

پیامبر (ص) با توجه به اهمیت وحدت امت اسلامی، حتی ایجاد سازگاری و همدلی بین مسلمین را از راهبردهای ایجاد وحدت می‌دانند. گفته‌های گوهر بار حضرت، گویای جایگاه وحدت در سیره ایشان می‌باشد. گفته شده است از پیامبر (ص) درباره آیه اخوت پرسیدند. حضرت فرمودند: «پاداش کسی که در ایجاد صلح میان مردم تلاش می‌کند، برابر با پاداش کسی است که در راه خدا جهاد می‌کند» (حاج سید جوادی و دیگران، ۱۳۶۶: ۱/۲۴۳). تصمیم پیامبر (ص) برای اصلاح ذات‌البین در مورد تقسیم غنائم غزوه بدر، نشان‌دهنده سیاست مدبرانه ایشان در راستای تحقق وحدت امت اسلامی بود. فقدان قوانین مشخص برای تقسیم غنائم و عدم آمادگی کامل تربیتی و اخلاقی مسلمانان در آن دوره، می‌توانست به‌عنوان عوامل تهدیدکننده وحدت جامعه اسلامی عمل کند. پیامبر (ص) تلاش نمود مشکل به وجود آمده را حل نماید؛ به گونه‌ای که به وحدت امت اسلامی خلیلی وارد نشود. وظیفه مؤمنان نیز رعایت همدلی و تبعیت از پیامبرشان است: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَ

۵-۲-۶. توجه به محرومین

حمایت از مستضعفان و محرومان زمان که پناهی جز خداوند و صدایی برای رساندن درد کهنه خود به گوش روزگار ندارند، پیوسته سرلوحه برنامه‌های انبیای الهی به ویژه پیامبر (ص) بوده است. شرایط ناعادلانه اقتصادی و اجتماعی جامعه عرب، سبب به وجود آمدن گروهی ستمدیده و رنج کشیده شده بود. این گروه طبق قوانین حاکم بر جامعه، تحت حمایت هیچ قبیله‌ای نبودند. لذا از کلیه حقوق اجتماعی و سیاسی بی بهره بودند. پیامبر (ص) می‌بایست طرز فکر مردم را نسبت به این طبقه از جامعه تغییر دهد. حضرت خوب می‌دانست که زدودن افکار جاهلانه و متعصبانه اعراب و از بین بردن نظام طبقاتی ریشه‌داری که بین آنان حاکم بود، جز از راه ایجاد تحول در اندیشه جامعه میسر نمی‌گردد. لذا برای حل این مشکل تدابیری خردمندانه اندیشید. رفتار فردی پیامبر (ص) بیشترین اثر را در پیشرفت دعوت توحیدی ایشان داشته است. ایشان اتمام اخلاق نیک و تکمیل فضایل الهی و اخلاقی انسان را از اهداف عالی رسالت خود می‌داند: «اتَمَّا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۶/۲۱۰). می‌توان گفت نحوه رفتار فردی و آداب خاصی که از آن حضرت در متون تاریخی ضبط کرده‌اند، در زیر مجموعه راهبردهای پیامبر (ص) جهت ایجاد وحدت امت اسلامی بوده است.

حضرت در آغاز هر مناسبتی به گوش انصار و مهاجر می‌رساند: «اربابان و بردگان برادر یکدیگرند و همه از یک نژاد هستند و ریشه همه از خاک است. سفیدپوستان بر سیاه‌پوستان هیچ برتری طبیعی ندارند و بدترین مردم نزد خدا همان آدم‌فروشانند. بردگان برادران شما هستند که زیر دست شما قرار گرفته‌اند و دارای حقوق هستند. شما باید از هر غذایی که می‌خورید به آن‌ها نیز بخورانید و از هر لباسی که به تن خود می‌پوشید به آن‌ها نیز بپوشانید. آن‌ها را به کار

الرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَاصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (انفال، ۱) گویای همین مطلب می‌باشد. پیامبر (ص) وظایف خود به عنوان رهبر جامعه اسلامی را به خوبی می‌دانست. لذا شرایط را با دقت ارزیابی می‌کرد و تدابیر لازم را اتخاذ می‌نمود تا از فرصت‌های پیش آمده به بهترین وجه استفاده کند. ایشان به خوبی آگاه بودند که تفرقه و اختلاف میان مسلمانان می‌تواند کارایی هر یک از آن‌ها را در انجام وظایفشان کاهش دهد.

۵-۲-۵. مهمان‌نوازی

اصلاح روحیه مهمان‌نوازی و سپس تقویت و تشویق آن از دیگر راهبردهای پیامبر (ص) برای جذب افراد به قلمرو مسلمانان است. تأکید حضرت به مسلمین پیرامون سخاوت و انفاق اموال خود بر اساس کلام حق تعالی: «لَنْ تَأْلَوْا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ» (آل عمران، ۹۲۵) می‌باشد. حضرت از انصار خواست مهاجران را مورد حمایت قرار دهند و آنان نیز با توجه به روحیه مهمان‌نوازی خود بدون چون و چرا اوامر پیامبر (ص) را انجام دادند. کلام خداوند در بیان خصوصیات اخلاقی انصار که اینک صبغه دینی یافته‌بود، بس گویا است:

وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا اللَّذَاتِ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَحْحَ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (حشر، ۹).

بر این اساس، تعصبی که مورد پسند اسلام و پیامبر (ص) است، آن است که در مسیر پابندی به حق باشد، نه به صرف تکیه بر قومیت و ملی‌گرایی، بلکه همراه با حفظ ارزش‌های دینی و انسانی: «لیس منا من دعی الی عصبیه» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷/۲۸۳). به عبارت دیگر، هر شاخصه اجتماعی که انسان‌ها دارند، اگر بر اساس معیارهای قرآنی باشد و با نیت قرب الی الله در مسیر درست قرار گیرد، مورد تأیید پیامبر (ص) قرار می‌گیرد و می‌تواند به حل یکی از مشکلات جامعه کمک کند.

طاعت فرسا و ادا نکنید و در کارها به آن‌ها کمک کنید» (بخاری، ۱۴۰۷ق: ۳/۱۴۹). همچنین می‌فرماید: «هرگاه آن‌ها را صدا می‌زنید، ادب را رعایت کنید. از گفتن «بنده من» یا «کنیز من» خودداری کنید، زیرا همه مردان و زنان بندگان خدایند و مالک همه او است. به جای آن بگویید «پسرک من» یا «جوانک من» (نیشابوری، بی‌تا: ۷/۴۷). همچنین ازدواج زینب دختر عمه پیامبر (ص) با زید بن حارثه فرزند خوانده و برده آن حضرت و ازدواج پیامبر (ص) با همسر یک برده که منابع تاریخی ضبط نموده‌اند (عسقلانی، بی‌تا: ۵۴۵/۱) حکایت از شکستن سنت‌های زشت و بی‌اساس جاهلی و رفع تبعیض طبقاتی و نژادی دارد؛ چرا که هدف آن بزرگوار از میان بردن روحیه استکباری و اصلاح معیارهای ناصحیح جاهلی و بازگرداندن هویت از دست رفته مظلومان و ستم‌دیدگان بود. این‌گونه حضرت گروه کثیری به دور خود جمع نمود و به هر مناسبتی بر وحدت بین آنان تأکید می‌نمود. بنابراین عملکرد پیامبر (ص) در جامعه که در راستای تحقق اهداف متعالی دین اسلام صورت می‌گرفت، تأثیری بس عظیم در تبلیغ و گسترش دین اسلام داشت.

۷-۲-۵. تحمل و مدارا

منافقان و مخالفان پیامبر (ص) در مدینه برای ایجاد تنش بین مسلمانان در تلاش بودند. حضرت برای حفظ وحدت جامعه، با آن‌ها ملاطفت می‌نمود. برخورد حضرت با عبدالله بن ابی سر دسته منافقان مدینه که خیانت‌هایش برای ایشان و امت اسلامی محرز شده بود، نمونه‌ای از برخورد سیاسی مدبرانه ایشان است. قرآن در جریان غزوه بنی‌مصطلق، از زبان عبدالله بن ابی نقل می‌کند:

يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ (منافقون،

(۸).

مسلمانان و صحابه پیامبر (ص) پس از آگاهی از توطئه عبدالله بن ابی، از پیامبرشان خواستند اجازه دهند او را به قتل برسانند. حضرت برای حفظ اتحاد مسلمانان، آن‌ها را از این عمل بازداشت (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۹/۱۰۸). پیامبر (ص) با جدیت تمام بر حفظ وحدت جامعه تأکید می‌کرد و با اجرای برنامه‌های جامع و فراگیر، اجازه نمی‌داد ثبات و قدرت جامعه به خطر بیفتد. به طوری که پس از بازگشت از غزوه بنی‌المصطلق، میان غلام عمر بن خطاب به نام جهجاه و یکی از انصار به نام سنان، در حین کشیدن آب درگیری ایجاد شد و هر یک از مهاجران و انصار را به یاری طلبیدند. عبدالله بن ابی، رئیس منافقان، با سخنان تحریک‌آمیز به ایجاد تفرقه میان مهاجران و انصار پرداخت. پیامبر (ص) پس از اطلاع از این ماجرا، دستور حرکت داد تا مردم فرصت نکنند به این موضوع بپردازند. با رسیدن به مدینه، سوره منافقین نازل شد و این قضیه پایان یافت. این عمل نشان‌دهنده تلاش پیامبر (ص) برای حفظ وحدت و جلوگیری از تفرقه در جامعه بود (ابن هشام، بی‌تا: ۳/۳۱۳). حضرت در آنجا فرمود: «هرکس در داخل اسلام شعار جاهلیت سر دهد باید تحقیر شود و شلاق بخورد (طبرسی، ۱۳۸۴: ۵/۱۳۶). حضرت در برخورد با مربع منافق نیز از برخورد ناشایست او چشم‌پوشی می‌کند. مربع منافقی است که در هنگام عبور سپاهیان اسلام از مزرعه‌اش در غزوه احد به پیامبر (ص) جسارت نمود. یاران پیامبر (ص) می‌خواستند وی را بکشند، ولی آن حضرت مانع کار آنان شد و فرمود: «این مرد چنانچه از دیدگان کور است، از دل نیز کور است» (ابن هشام، ۱۳۷۵: ۲/۹۱). همین رفتار پیامبر (ص) با منافقان و مخالفان اسلام باعث می‌شد که یاران ایشان در برخورد با مسائلی از این دسته صبر و بردباری به خرج دهند.

۶. نتیجه گیری

پیامبر (ص) با رویکردی مبتنی بر ایجاد وحدت در جامعه اسلامی و تدوین برنامه‌های عدالت‌محور توانست دین اسلام را به یک نیروی جهانی و در مدت کوتاهی به یک دین جهانی تبدیل کند. ایشان با تاکید بر جامعه‌ای بر مبنای مصلحت عام، وحدت و یکپارچگی را به عنوان پایه‌های استحکام جامعه اسلامی معرفی کردند. در چنین شرایطی، جامعه از تهدیدهای بیرونی مصون خواهد بود.

نیاز جامعه امروزی جهان اسلام به همان مباحثی است که پیامبر (ص) در ابتدای شکل‌گیری جامعه اسلامی بر آن‌ها تأکید کرده و هدف خود را بر ایجاد آن‌ها متمرکز ساخته بودند. حضرت با توجه به اهمیت موضوع، برای برپایی وحدت اسلامی راهبردهای گوناگونی داشته که این مسئله در سیره ایشان به خوبی تجلی یافته است. گفتارها، تصمیم‌ها و عملکردهای ایشان بر همین پایه استوار بوده، به گونه‌ای که اقتدار و عزت جامعه نوپای اسلامی در عصر رسالت، برآیند وحدت و راهکارهای ارائه شده از سوی ایشان بوده است. راهبردهای حضرت در دو بخش نظری و عملی مورد استفاده قرار گرفته است. پیامبر (ص) در بخش راهبردهای نظری جایگاه کعبه در میان اعراب، آرمان یکتاپرستی و معجزه بودن قرآن و در بخش راهبردهای عملی قانون اساسی، نفی تبعیض قومی و نژادی، تعصب اعراب، ایجاد تعلق اجتماعی، اصلاح ذات البین، بهره‌برداری از دلاوری و بی‌باکی اعراب را مد نظر قرار می‌دهد. لذا می‌توان گفت رمز پیروزی مسلمین در صدر اسلام، دعوت پیامبر (ص) به وحدت و فزونی آن الفت و محبت در جامعه بود که باعث شد مردم از تفرقه و تنش‌های سیاسی، اجتماعی و فکری پرهیز کنند.

رمز موفقیت حضرت در رسالت خویش، عملگرایی ایشان بوده است. استفاده حضرت از تمام ظرفیت‌های موجود در

جامعه برای تحقق وحدت، از نکات برجسته این تحقیق به شمار می‌آید.

کتابنامه

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- آقابخشی، علی و مینو افشاری راد، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: مرکز اطلاعات و مراکز علمی ایران، ۱۳۷۶.
- آیتی، محمدابراهیم، تاریخ پیامبر اسلام، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
- ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه، تحقیق مصطفی السقاء و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالمعرفه، بی تا.
- ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه، ترجمه: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: کتابچی، ۱۳۷۵.
- احمدی، ظهیر، «مفهوم شناسی امت در قرآن و اجتماع»، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، سال اول، شماره ۲، صص ۴۷-۶۸، ۱۳۸۸.
- انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن، ۱۳۸۱.
- بخاری، اسماعیل، صحیح البخاری، بیروت: دارالعلم، ۱۴۰۷ ق.
- بندر ریگی، محمد، المنجد، تهران: ایران، ۱۳۷۵.
- جمشیدی، محمدحسین، «چیستی و ماهیت وحدت و همبستگی در اندیشه امام خمینی (ع)»، پژوهشنامه متین، سال ۷، شماره ۲۷، صص ۷۲-۵۱، تابستان ۱۳۸۴.
- جمعی از اندیشمندان، «ویژگی‌های سیره پیامبر اعظم (ص)»، مجموعه مقالات بیستمین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، صص ۱-۷۲، ۱۳۸۶.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، بیروت: دارالعلم، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- حاج سید جوادی، احمد، دایره‌المعارف تشیع، تهران: دایره‌المعارف تشیع، ۱۳۶۶.
- حرانی، ابومحمد، تحف العقول، ترجمه صادق حسن‌زاده، قم: آل‌علی، ۱۳۸۲.
- حسینی سروری، حسین، نگاهی به راهبردهای ارزشی پیامبر اکرم (ص) در مسیر وحدت اسلامی، تهران: مشکوه، چاپ دوم، ۱۳۷۷.
- خادم‌جهرمی، حامده، «قرآن و اتحاد اسلامی»، نشریه فرهنگ کوثر، شماره ۷۵، صص ۸-۲۲، پاییز ۱۳۸۷.

- خامنه‌ای، سید علی، «حدیث ولایت (مجموعه رهنمودهای مقام معظم رهبری)»، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷.
- خومحمدی، سعید، «وحدت اسلامی یا وفاق تشیع و تسنن در سخنان امام علی^(ع)»، فصلنامه پژوهش‌های نهج‌البلاغه، شماره ۱۵ و ۱۶، صص ۴۱-۶۷، بهار ۱۳۸۵.
- دیون پورت، جان، *عذر تقصیر به پیشگاه محمد و قرآن*، ترجمه غلامرضا سعیدی، تهران: مؤسسه فرهنگی جهان رایانه کوثر، ۱۳۸۵.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ قرآن*، دمشق: دارالقولم، ۱۴۱۲ق.
- زکریایی، محمدعلی، *فلسفه و جامعه‌شناسی سیاسی*، تهران: الهام، ۱۳۷۳.
- سبحانی، جعفر، *فرازهایی از تاریخ اسلام*، قم: مشعر، ۱۳۷۳.
- سجستانی، سلیمان بن اشعث، *سنن ابی داود*، بیروت: دارالفکر، بی‌تا.
- شریعتی، علی، *امت و امامت به نقل از بولتن*، تهران: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ۱۳۷۵.
- شریعتی، محمدتقی، *تفسیر نوین*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۲.
- شهیدی، سید جعفر، *تاریخ تحلیلی اسلام*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۸.
- صدیقی، غلامحسین، *نسرین افشار و نسترن حکمی، فرهنگ معاصر فارسی*، تهران: مؤسسه نشر کلمه، ۱۳۶۹.
- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، *مجمع البیان*، تهران: ناصرخسرو، ۱۳۸۴.
- عسقلانی، ابن حجر، *الاصابه فی تمیز الصحابه*، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی‌تا.
- عمید، حسن، *فرهنگ مصطفوی*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۶۰.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، *العین*، تهران: دارالهجره، ۱۳۶۴.
- فرزندی وحی، جمال و الهام جلیلیان و سمیه محقق «سیره پیامبر (ص) و ائمه اطهار^(ع) در تحکیم وحدت اسلامی»، فصلنامه تفسیر، علوم قرآن و حدیث، سال هشتم، شماره ۲۹ و ۳۰، صص ۹۸-۱۳۸، تابستان و پاییز ۱۳۹۵.
- فلاحیان، سید حسن، «سیره اهل بیت^(ع) در ایجاد وحدت میان مسلمانان»، فصلنامه میقات حج، سال ۲۴، شماره ۹۵، صص ۱۳۴-۱۴۷، ۱۳۹۵.
- قاسمی آرانی، ابوذر و زینب خرم‌آبادی، «بازخوانی مفهوم وحدت اسلامی در نهج البلاغه»، پژوهشگاه مطالعات تقریبی، ۱۳۹۴.
- قندوزی، سلیمان، *ینابیع الموده*، بیروت: دارالفکر، بی‌تا.
- کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸.
- مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، بیروت: مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳ق.
- مطهری، مرتضی، *خدمات متقابل اسلام و ایران*، تهران: صدرا، ۱۳۶۶.
- مطهری، مرتضی، *شش مقاله*، تهران: صدرا، ۱۳۶۸.
- مطهری، مرتضی، *مجموعه آثار شهید مطهری*، تهران: صدرا، ۱۳۸۱.
- میرمدرس، سید موسی، *جامعه برین*، تهران: بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
- نیشابوری، مسلم بن حجاج قشیری، *صحیح مسلم*، بیروت: دارالفکر، بی‌تا.
- هندی، متقی، *کنز العمال*، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۵ق.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، *تاریخ یعقوبی*، بیروت: دارصادر، بی‌تا.